Η συμβολή του Τουρισμού στην ελληνική οικονομία το 2015

2η έκδοση – Ιαν. 2017

Dr. Άρης Ίκκος, ISHC
Επιστημονικός Διευθυντής, ΙΝΣΕΤΕ

Σεραφείμ Κουτσός
Αναλυτής

SETE INTELLIGENCE

© ΙΝΣΕΤΕ – Επιτρέπεται η αναδημοσίευση με την προϋπόθεση της αναφοράς στην Πηγή

Περιεχόμενα

Εισαγωγή **3**
Ο Τουρισμός ως "οριζόντια" δραστηριότητα 3
Ο Τουρισμός ως Δραστηριότητα στην Ελλάδα 3
Στόχος της παρούσας μελέτης 3

Εισερχόμενος Τουρισμός **4**
Αφίξεις και Έσοδα Εισερχομένων Τουριστών 5
Αφίξεις και Έσοδα από Κρουαζιέρα 7
Έσοδα Αερομεταφορών και Θαλάσσιων Μεταφορών 8
Έσοδα Οδικών και Σιδηροδρομικών Μεταφορών 8

Εγχώριος Τουρισμός **9**
Τουρισμός: Επενδύσεις και έμμεσα οφέλη **10**
Επενδύσεις στον Τουρισμό **11**
Τα έμμεσα οφέλη του τουρισμού **12**
Η συμβολή του τουρισμού στην Ελληνική οικονομία **13**
Η περιφερειακή κατανομή της Τουριστικής Δραστηριότητας και η συμβολή της ανά Περιφέρεια **14**
Η συμβολή του Τουρισμού στο Ισοζύγιο Πληρωμών **15**
Τουρισμός και Απασχόληση **16**

Συμπεράσματα **17**
Πηγές **18**

Εισαγωγή

Ο Τουρισμός ως "οριζόντια" δραστηριότητα

Ο τουρισμός, σε αντίθεση με τις περισσότερες μεταποιητικές δραστηριότητες ή τις δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα, αποτελεί οριζόντια δραστηριότητα και όχι κάθετη. Δηλαδή, ο τουρισμός αποτελεί μια δραστηριότητα που οριοθετείται από την πλευρά της ζήτησης προϊόντων και υπηρεσιών ενώ οι μεταποιητικές δραστηριότητες ή δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα αποτελούν δραστηριότητες παραγωγής και προσφοράς προϊόντων. Για παράδειγμα, ο μεταλλουργικός κλάδος συγκροτείται από τις εταιρείες παραγωγής προϊόντων μετάλλου και ο κλάδος των σιτηρών από τις αγροτικές επιχειρήσεις που παράγουν σιτηρά. Αντίθετα, η δραστηριότητα του τουρισμού επιδρά σε πολλούς κλάδους της οικονομίας, όπως μεταφορές (π.χ. ταξίδι με αεροπλάνο και transfer με λεωφορείο), διαμονής (σε ξενοδοχείο ή αλλού), εστίασης (σε εστιατόρια ή bar εντός ή εκτός του χώρου διαμονής), διασκέδασης (περιλαμβανομένων των επισκέψεων σε αξιοθέατα) και κατανάλωσης σε καταστήματα. Έτσι ο τουρισμός αποτελεί μια δραστηριότητα που –ούτως ή άλλως- αφορά πολλά και διάφορα μέρη του κοινωνικού και παραγωγικού ιστού μιας χώρας.

Ο Τουρισμός ως δραστηριότητα στην Ελλάδα

Η σημαντικότητα του τουρισμού στην διαμόρφωση του ΑΕΠ της χώρας και της απασχόλησης θα αναλυθεί κατωτέρω διεξοδικά. Επιγραμματικά αναφέρουμε ότι ο τουρισμός αποτελεί τα τελευταία χρόνια για την ελληνική οικονομία το ανάχωμα στην ύφεση και την ατμομηχανή για την μείωση της ανεργίας. Επίσης, ο κλάδος του τουρισμού είναι ένας από τους λίγους τομείς που παρουσιάζουν επενδυτικό ενδιαφέρον και λόγω της σημασίας του μπορεί να αποτελέσει βασικό μοχλό για την επάνοδο της χώρας στην ανάπτυξη. Λόγω δε της μεγάλης διασποράς των τουριστικών προορισμών ανά την χώρα, ο τουρισμός παίζει καταλυτικό ρόλο στην διαμόρφωση του εθνικού εισοδήματος σε πολλές Περιφέρειες της χώρας. Στον αντίποδα, ο τουρισμός έχει έντονη εποχικότητα λόγω του ότι οι διακοπές για Ήλιο & Θάλασσα -που όμως αποτελούν και την μεγαλύτερη Ευρωπαϊκή προϊοντική αγορά-αποτελούν το βασικό τουριστικό προϊόν της χώρας.

Στόχος της παρούσας μελέτης

Δεδομένης της σημασίας του τουρισμού για την ελληνική οικονομία, η αποτύπωση των οικονομικών μεγεθών του αποτελεί προϋπόθεση για την διαμόρφωση και διατύπωση απόψεων και επιλογών ως προς την στρατηγική που πρέπει να ακολουθηθεί στον ελληνικό τουρισμό για την ανάπτυξή του και την επίλυση των προβλημάτων του. Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στο να συμβάλλει στην κατεύθυνση αυτή προσφέροντας μια βάση συζήτησης αποτυπώνοντας τα ακόλουθα μεγέθη του ελληνικού τουρισμού:

- την συμβολή του τουρισμού στην διαμόρφωση του ΑΕΠ της ελληνικής οικονομίας μέσω αναλυτικής καταγραφής και αποτύπωσης των μεγεθών για τον Εισερχόμενο Τουρισμό, τον Εγχώριο Τουρισμό, τις Επενδύσεις στον Τουρισμό και τις Έμμεσες και Προκαλούμενες Επιδράσεις του στην οικονομία,

- την περιφερειακή διάσταση του τουρισμού, δηλαδή την συμβολή του στη διαμόρφωση του ΑΕΠ των Περιφερειών της χώρας,

- την συμβολή του τουρισμού στη διατήρηση ισορροπίας στο Ισοζύγιο Πληρωμών της χώρας,

- την συμβολή του τουρισμού στην απασχόληση.

Εισερχόμενος Τουρισμός

ΕΙΣΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Αφίξεις και Έσοδα Εισερχομένων Τουριστών

23,6 εκ.

Τουρίστες επισκέφθηκαν την Ελλάδα

Εισερχόμενος Τουρισμός, 2015				
	Αφίξεις	%	Έσοδα (€)	%
Ιαν	606.140	3%	166.937.970	1%
Φεβ	509.189	2%	141.507.500	1%
Μαρ	613.092	3%	197.814.000	1%
Απρ	934.237	4%	453.183.000	3%
Μαι	1.870.170	8%	1.179.652.000	9%
Ιουν	3.032.870	13%	1.897.000.000	14%
Ιούλ	4.408.555	19%	2.894.184.500	21%
Αυγ	4.993.465	21%	3.367.216.520	25%
Σεπ	3.649.700	15%	2.123.788.000	16%
Οκτ	1.852.679	8%	834.666.500	6%
Νοε	641.459	3%	227.560.000	2%
Δεκ	487.900	2%	202.557.000	1%
Σύνολο	23.599.456	100%	13.686.066.990	100%
Αεροπορικώς	14.981.102	63%		
Οδικώς	7.980.854	34%		
Σιδηρ/μικώς	5.339	0%		
Δια Θαλάσσης	632.161	3%		

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΤτΕ-Επεξεργασία SETE Intelligence
Τα στοιχεία εσόδων για το Νοέμβριο και το Δεκέμβριο του 2015 υπόκεινται σε αλλαγή.

Το 2015 η Ελλάδα υποδέχθηκε σχεδόν 23,6 εκ. τουρίστες, μόνιμους κατοίκους άλλων χωρών («Μη Κάτοικοι»), και εισέπραξε σχεδόν **€ 13,7 δισ**.
Από το σύνολο των τουριστών, το 63,0% εισήλθε στην χώρα μας αεροπορικώς – που παραδοσιακά αποτελεί τον κύριο τρόπο μετάβασης των τουριστών από το εξωτερικό στην Ελλάδα**, 34,0% οδικώς, 3,0% δια θαλάσσης** ενώ το ποσοστό των τουριστών που επιλέγουν το τρένο ως μέσο για το ταξίδι τους στην Ελλάδα είναι αμελητέο.

Αναφορικά με την διακύμανση των εσόδων κατά την διάρκεια του έτους, παρατηρείται έντονη εποχικότητα, με το **62,0%** των εσόδων να καταγράφεται στο 3ο τρίμηνο του έτους. Αντίστοιχα στο 2ο τρίμηνο του έτους που σηματοδοτεί και την έναρξη της τουριστικής περιόδου καταγράφεται το **26,0%** των εσόδων.

Πράγμα εύλογο μιας και στα δύο αυτά τρίμηνα καταγράφεται το **80,0%** των συνολικών αφίξεων στην χώρα μας.

Για το 1ο και 4ο τρίμηνο του έτους, τόσο οι αφίξεις όσο και τα έσοδα είναι συγκριτικά μικρότερα με το 1ο τρίμηνο να καταγράφει το **8,0%** των αφίξεων και το **3,0%** των εσόδων και το 4ο τρίμηνο το **13,0%** των αφίξεων και **9,0%** των εσόδων.

Επίσης, τα στοιχεία του πίνακα καταδεικνύουν την μεγάλη εξάρτηση του τουρισμού στη χώρα μας σε διακοπές του κυρίαρχου προϊόντος Ήλιου & Θάλασσας, καθώς από την έναρξη μέχρι την λήξη της καλοκαιρινής περιόδου (Απρίλιος – Σεπτέμβριος) καταγράφεται το **80,0%** των αφίξεων και το **87,0%** των εσόδων.

+5,2%
αύξηση εσόδων

Εισερχόμενος Τουρισμός, 2014 - 2015				
	Αφίξεις		Έσοδα	
	2014	2015	2014	2015
Ιαν	404.295	606.140	153.325.548	166.937.970
Φεβ	325.952	509.189	127.662.000	141.507.500
Μαρ	456.655	613.092	177.199.000	197.814.000
Απρ	727.967	934.237	383.476.000	453.183.000
Μαι	1.651.702	1.870.170	992.153.000	1.179.652.000
Ιουν	2.697.475	3.032.870	1.843.600.000	1.897.000.000
Ιούλ	4.222.875	4.408.555	2.710.800.860	2.894.184.500
Αυγ	4.856.356	4.993.465	3.100.778.600	3.367.216.520
Σεπ	3.643.695	3.649.700	2.199.826.000	2.123.788.000
Οκτ	1.840.599	1.852.679	943.114.200	834.666.500
Νοε	668.174	641.459	193.300.000	227.560.000
Δεκ	537.728	487.900	179.960.086	202.557.000
Σύνολο	22.033.473	23.599.456	13.005.195.294	13.686.066.990
Μεταβολή		7,1%		5,2%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΤτΕ-Επεξεργασία SETE Intelligence
Τα στοιχεία εσόδων για το Νοέμβριο και το Δεκέμβριο του 2015 υπόκεινται σε αλλαγή.

	2014	2015	% Δ
Έσοδα (εκ. €)	13.005	13.686	5,2%
Διαν/σεις (χιλ.)	184.789	185.027	0,1%
Αφίξεις (χιλ.)	22.033	23.599	7,1%
Μέση Διάρκεια	8,4	7,8	-6,5%
ΜΚΔ	590,3	579,9	-1,7%
Δαπάνη/Διαν/ση	70,4	74,0	5,1%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΤτΕ-Επεξεργασία SETE Intelligence

Το 2015, για 3η συνεχόμενη χρονιά, ο εισερχόμενος τουρισμός παρουσίασε **αύξηση αφίξεων (+7,1%)** και **εσόδων (+5,2%).** Παρά την σημαντική αύξηση που παρατηρείται στις αφίξεις (περισσότερο από 1,5 εκ. επιπλέον τουρίστες) η αύξηση των διανυκτερεύσεων ήταν οριακή (+ 0,1% ή +240 χιλ.).

Έτσι προέκυψε μια μικρή μείωση στην Μέση κατά Κεφαλήν Δαπάνη (ΜΚΔ) κατά -1,7% που οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην μείωση της Μέσης Διάρκειας Διαμονής (κάτι που αποτελεί παγκόσμια τάση) ενώ αντίθετα η Δαπάνη ανά Διανυκτέρευση **αυξήθηκε κατά +5,1%.** Βάσει της ακολουθούμενης μεθοδολογίας [1] για την καταγραφή των εσόδων, αυτά δεν περιλαμβάνουν το μέρος της δαπάνης του τουρίστα που παρέμεινε πρωτογενώς στο εξωτερικό, π.χ. η αμοιβή και το κέρδος του Tour Operator, αλλά περιλαμβάνουν μόνο το μέρος της δαπάνης του τουρίστα που καταναλώθηκε στην Ελλάδα, π.χ. το έσοδο του ξενοδοχείου ή τη δαπάνη του τουρίστα στα καταστήματα.

Ομοίως, δεν περιλαμβάνουν ούτε τα έσοδα από τις αερομεταφορές και θαλάσσιες μεταφορές των εισερχόμενων τουριστών για την μετάβασή τους στην Ελλάδα, που καταγράφονται ξεχωριστά και αθροίζονται με όλες τις άλλες δαπάνες μεταφορών όπως π.χ. cargo, ούτε τα στοιχεία από επιβάτες κρουαζιέρας. Τα πρόσθετα αυτά έσοδα, όπως και η εγχώρια τουριστική δαπάνη, εξετάζονται αναλυτικά κατωτέρω.

[1] http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/oikodelt200607.pdf

* Οι πίνακες συμπληρώνονται με τα στοιχεία από τα μηνιαία Δελτία Τύπου της ΤτΕ για τις Εξελίξεις στο Ταξιδιωτικό Ισοζύγιο που μπορεί να αναθεωρηθούν στην συνέχεια.

Αφίξεις και Έσοδα από Κρουαζιέρα

Τουρισμός Κρουαζιέρας				
	Αφίξεις		Έσοδα (€)	
	2014	2015	2014	2015
Α' Τρίμηνο	72.667	64.425	13.282.952	9.803.530
Β' Τρίμηνο	704.466	737.642	120.359.000	125.491.000
Γ' Τρίμηνο	953.485	1.176.193	179.023.800	231.335.780
Δ' Τρίμηνο	508.304	536.512	75.302.714	80.222.000
Σύνολο	2.238.922	2.514.772	387.968.466	446.852.310
Μεταβολή 2014-2015		12%		15%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΤτΕ-Επεξεργασία SETE Intelligence
Τα στοιχεία εσόδων για το Νοέμβριο και το Δεκέμβριο του 2015 υπόκεινται σε αλλαγή.

2,5 εκ.
Τουρίστες Κρουαζιέρας

Τα στοιχεία της Έρευνας Συνόρων της ΤτΕ που παραθέσαμε δεν περιλαμβάνουν τους επιβάτες κρουαζιέρας, εκτός από αυτούς που τελειώνουν την κρουαζιέρα τους στην Ελλάδα και αναχωρούν από κάποιο ελληνικό αεροδρόμιο ή λιμάνι.
Το ποσοστό των επιβατών αυτών είναι πολύ μικρό. Προκειμένου, συνεπώς, να καταγραφεί και η κίνηση των επιβατών κρουαζιέρας και οι εισπράξεις από αυτούς, η ΤτΕ εκπονεί και την Έρευνα Κρουαζιέρας. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας αυτής, το **2015 η Ελλάδα υποδέχθηκε περισσότερους από 2,5 εκ.** τουρίστες κρουαζιέρας αυξημένους σε σύγκριση με το 2014 κατά **12,0%** και **εισέπραξε σχεδόν € 447 εκ. αυξημένα κατά 15,0%.** Παρά λοιπόν το ότι η Ελλάδα είναι 3η σε αριθμό επισκεπτών στην Ευρώπη (CLIA, 2015) τα έσοδά της είναι πολύ περιορισμένα. Όπως αναφέρεται και στην μελέτη του ΙΝΣΕΤΕ για την Κρουαζιέρα (CTM, 2015), η περαιτέρω ανάπτυξη της Κρουαζιέρας με στόχο την αύξηση των εσόδων απαιτεί πλέγμα στοχευμένων ενεργειών.

Η εποχικότητα των επιβατών κρουαζιέρας είναι επίσης μεγάλη, αλλά συγκριτικά μικρότερη από αυτήν του εισερχόμενου τουρισμού αφού στο 3ο τρίμηνο έχουμε το **46,8%** των αφίξεων και το **51,8%** των εσόδων και στο 2ο και 4ο τρίμηνο το **29,3%/28,1% και 21,3%/18,0%** αντίστοιχα. Για το 1ο τρίμηνο η κρουαζιέρα είναι πρακτικά ανύπαρκτη με μόλις το **2,6%** των αφίξεων και το **2,2%** των εσόδων.

Πλέον των παραπάνω, για τον υπολογισμό του συνολικού εσόδου από κρουαζιέρα, θα πρέπει να προσμετρηθούν και οι δαπάνες των εταιρειών κρουαζιέρας που, σύμφωνα με εκτιμήσεις του Cruise Line Industry Association, το 2015 ανήλθαν σε € **165 εκ.** έναντι € 191 εκ. το 2014.

Έσοδα Αερομεταφορών και Θαλάσσιων μεταφορών

Όπως αναφέραμε, η Έρευνα Συνόρων της ΤτΕ δεν περιλαμβάνει την δαπάνη των τουριστών για μεταφορά προς και από την Ελλάδα.

Ένα μέρος της δαπάνης αυτής εισπράττεται από ελληνικές εταιρείες και άρα το σύνολο των εσόδων αυτών αποτελεί έσοδο της χώρας προερχόμενο από τον τουρισμό. Ένα άλλο μέρος της δαπάνης αυτής καταβάλλεται σε εταιρείες του εξωτερικού οι οποίες, στη συνέχεια, καταβάλλουν μέρος του εσόδου τους για την εξυπηρέτηση των πελατών τους (πχ για το προσωπικό που απασχολούν στην Ελλάδα ή για αμοιβές εταιρειών handling). Προκειμένου να προσδιορίσουμε το έσοδο της χώρας από αεροπορικές και θαλάσσιες μεταφορές, επικοινωνήσαμε με επαγγελματικές ενώσεις και εταιρείες που δραστηριοποιούνται στους κλάδους αυτούς (αεροπορικές εταιρείες, ακτοπλοϊκές εταιρείες, εταιρείες handling κλπ.).

Σύμφωνα με τα στοιχεία που συλλέξαμε, τα έσοδα των ελληνικών επιχειρήσεων από τη δραστηριότητα αυτή ανήλθαν το 2015 σε **€ 1.257 εκ.** για τις αερομεταφορές και **€ 136 εκ.** για τις θαλάσσιες μεταφορές, έναντι **€ 1.177 εκ.** και **€ 151 εκ.** αντίστοιχα για το 2014.

Έσοδα Οδικών και Σιδηροδρομικών Μεταφορών

Οδικές Μεταφορές: το μέρος της δαπάνης των κατοίκων αλλοδαπής που αφορά σε κατανάλωση εντός Ελλάδος (πχ κατανάλωση βενζίνης) καταγράφεται από την Έρευνα Συνόρων της ΤτΕ, ενώ το μέρος της δαπάνης που αφορά σε κατανάλωση εκτός Ελλάδος δεν αφορά στην παρούσα καταγραφή.

Σιδηροδρομικές Μεταφορές: το μέρος της δαπάνης των κατοίκων αλλοδαπής που αφορά σε κατανάλωση εντός Ελλάδος καταγράφεται από την Έρευνα Συνόρων της ΤτΕ, ενώ το μέρος της δαπάνης που αφορά σε κατανάλωση εκτός Ελλάδος δεν αφορά στην παρούσα καταγραφή. Το εκτιμώμενο –πρόσθετο- έσοδο του ΟΣΕ κρίνεται ως αμελητέο αφού η εκτίμηση για τον αριθμό εισερχομένων τουριστών με σιδηρόδρομο ανήρχετο σε λιγότερο από 6.000.

ΕΓΧΩΡΙΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Η τελευταία διαθέσιμη εκτίμηση της δαπάνης του εγχώριου τουρισμού είναι η «Έρευνα Διακοπών» της ΕΛΣΤΑΤ για το 2015. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, **η εγχώρια τουριστική δαπάνη για ταξίδια άνω της 1 διανυκτέρευσης ήταν € 1.264 εκ**. όταν για το 2014 ήταν € 1.352 εκ., δηλαδή συρρικνωμένη κατά 6,5% σε σχέση με το 2014. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 2008, η αντίστοιχη δαπάνη ήταν € 3.868 εκ. Δηλαδή, κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, **ο εγχώριος τουρισμός μειώθηκε κατά περίπου 67,0%.**

Η εικόνα αυτή αναδεικνύεται και από τον ακόλουθο πίνακα για ταξίδια με τουλάχιστον 4 διανυκτερεύσεις:

Εγχώριος Τουρισμός
Ταξίδια με 4 τουλάχιστον Διανυκτερεύσεις

	2008	2014	2015	Δ
Ταξίδια	6.831.852	3.743.868	3.368.957	-50,7%
Δαπάνη (€)	3.159.801.317	1.137.771.331	1.059.551.179	-66,5%
ΜΚΔ (€) /ταξίδι	463	304	315	-32,0%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΤτΕ-Επεξεργασία SETE Intelligence

Μεταξύ 2008 και 2015, λόγω της κρίσης:

- ο αριθμός των ταξιδιών με τουλάχιστον **4** διανυκτερεύσεις μειώθηκε κατά **- 50,7%,**
- η ΜΚΔ ανά ταξίδι μειώθηκε κατά **-32,0%,**
- ως αποτέλεσμα, η συνολική δαπάνη μειώθηκε κατά - **66,5%.**

-67%

μειώθηκε ο εγχώριος τουρισμός

Για τα ταξίδια με τουλάχιστον **1** διανυκτέρευση, προκύπτει ότι:

- ο αριθμός των ταξιδίων μειώθηκε κατά **-9,3%,**
- η Μέση κατά Κεφαλή δαπάνη ανά ταξίδι αυξήθηκε κατά **+3,1%,**
- ενώ η συνολική δαπάνη μειώθηκε κατά **-6,5%**

Εγχώριος Τουρισμός
Ταξίδια με 1 τουλάχιστον Διανυκτερεύση

	2014	2015	Δ
Ταξίδια	5.340.163	4.841.525	-9,3%
Δαπάνη (€)	1.352.466.146	1.264.125.934	-6,5%
ΜΚΔ (€)/ταξίδι	253	261	3,1%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΤτΕ-Επεξεργασία SETE Intelligence

Παρατηρούμε δηλαδή για το 2015 μια σημαντική μείωση των ταξιδιών τόσο άνω της 1 διανυκτέρευσης (-9,3%) όσο και άνω των 4 διανυκτερεύσεων (-10,0%) σε σύγκριση με το 2014. Καθοριστικός παράγοντας για αυτή την εξέλιξη ήταν η επιβολή των capital controls εν μέσω της καλοκαιρινής περιόδου (τέλη Ιουνίου) και η γενική οικονομική και πολιτική αναταραχή που ακολούθησε και αποτέλεσε αποτρεπτικό παράγοντα για τον προγραμματισμό και την πραγματοποίηση διακοπών αναψυχής.

Τουρισμός: Επενδύσεις και έμμεσα οφέλη

ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟ

Σύμφωνα με εκτιμήσεις μας[1], το σύνολο των επενδύσεων των ξενοδοχείων το 2014 ανήλθε σε ~ € 785 εκ.
Από το ποσό αυτό ένα μέρος αφορά σε εισαγόμενα αγαθά και υπηρεσίες και το υπόλοιπο σε αγαθά και υπηρεσίες εγχώριας προστιθέμενης αξίας. Το ποσοστό εγχώριας προστιθέμενης αξίας εκτιμάται **σε ~59,0% στις νέες κατασκευές και ~44,0% στις ανακαινίσεις.**
Συνεπώς η επένδυση του ξενοδοχειακού κλάδου για το 2014, καθαρή από εισαγωγές, ανέρχεται σε ~ € 400 εκ.

Σύμφωνα με το ΙΟΒΕ (2012), τα έσοδα των καταλυμάτων, που δεν περιλαμβάνουν μόνο ξενοδοχεία αλλά και ενοικιαζόμενα δωμάτια, βίλλες κλπ., **αντιπροσωπεύουν το 45,0% της τουριστικής δραστηριότητας**. Ελλείψει στοιχείων για τους άλλους κλάδους, αλλά και λαμβάνοντας υπόψη ότι ο ξενοδοχειακός κλάδος προσφέρει μόνο ένα μέρος των καταλυμάτων, μπορεί κανείς αναλογικά να εκτιμήσει το σύνολο της επένδυσης των άλλων κλάδων σε τουλάχιστον € 960 εκ. Αναγνωρίζοντας ότι, σε σχέση με τους άλλους κλάδους που εξυπηρετούν τον τουρισμό, ο ξενοδοχειακός κλάδος είναι συγκριτικά μεγαλύτερης εντάσεως κεφαλαίου και προκειμένου να είμαστε συντηρητικοί στις προβλέψεις μας, απομειώνουμε το ποσό αυτό κατά το 1/3 και εκτιμούμε την συνολική δαπάνη των άλλων κλάδων σε ~ € 640 εκ.

Συγκρινόμενοι με τον ξενοδοχειακό κλάδο, οι άλλοι κλάδοι έχουν επίσης χαμηλότερη αναλογία εγχώριας δαπάνης στις επενδύσεις λόγω του ότι επενδύουν περισσότερο σε μηχανήματα και εξοπλισμό και λιγότερο σε κτίρια˙ συντηρητικά, η εγχώρια δαπάνη εκτιμάται σε 1/3 της συνολικής επένδυσης. Συνεπώς η επένδυση των άλλων κλάδων για το 2014, επίσης καθαρή από εισαγωγές, εκτιμάται σε ~ € 215 εκ.

Βάσει των παραπάνω, το σύνολο της επενδυτικής δραστηριότητας του τουρισμού για το 2014 υπερβαίνει τα € 1,4 δισ. μικτά, εκ των οποίων ~ € 615 εκ αφορούν σε εγχώρια δαπάνη. Ελλείψει άλλων στοιχείων εκτιμούμε το ίδιο ποσό και για το 2015.

1 Τα στοιχεία βασίζονται σε μελέτη του SETE Intelligence που θα δημοσιευθεί προσεχώς και η οποία βασίζεται στην ανάλυση ισολογισμών χρήσης 2014 ξενοδοχειακών εταιρειών στις οποίες ανήκαν 1.982 μονάδες με 131.884 δωματίων (32% του συνόλου). Ανά κατηγορία, αντιπροσωπεύουν το 50% των δωματίων 5*, 41% των δωματίων 4*, 33% των δωματίων 3*, 21 % των δωματίων 2* και 5% των δωματίων 1*.

Η μελέτη θα δημοσιευθεί όταν ολοκληρωθεί και η επεξεργασία των ισολογισμών χρήσης 2015 και, τότε, θα αναθεωρηθεί και η εκτίμηση των επενδύσεων για το 2015.

ΤΑ ΕΜΜΕΣΑ ΟΦΕΛΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

	% Κατανομή Τουριστικών Εσόδων	Πολλαπλασιαστής
Καταλύματα	45,3	2,50
Εστίαση	18,0	2,50
Θαλάσσιες Μεταφορές	9,0	2,41
Οδικές Μεταφορές	7,1	3,25
Εναέριες Μεταφορές	5,4	2,98
Εμπόριο	4,9	3,69
Ψυχαγωγία	3,8	1,90
Ταξιδιωτικά Γραφεία	3,7	3,68
Ενοικίαση Αυτ/των	1,8	1,39
Συνέδρια	1,0	4,13
Σταθμισμένος Μέσος Όρος		2,65

Πηγή: ΚΕΠΕ, ΙΟΒΕ - Επεξεργασία SETE Intelligence

Σύμφωνα με το ΙΟΒΕ (2012), κάθε € 1,0 που δημιουργεί η τουριστική δραστηριότητα, προξενεί έμμεση και προκαλούμενη πρόσθετη οικονομική δραστηριότητα **€ 1,2** και άρα, συνολικά, δημιουργεί **€ 2,2** ΑΕΠ. Δηλαδή, ο πολλαπλασιαστής της τουριστικής δραστηριότητας ανέρχεται σε 2,2.

Στον κατωτέρω πίνακα απεικονίζονται οι πολλαπλασιαστές των επιμέρους κλάδων της ελληνικής οικονομίας σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη του ΚΕΠΕ (2014), καθώς και η ποσοστιαία συμβολή του κάθε υποκλάδου στην ελληνική τουριστική δραστηριότητα σύμφωνα με την μελέτη του ΙΟΒΕ (2012).

Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα, ο προκύπτων πολλαπλασιαστής του τουρισμού για την ελληνική τουριστική οικονομία ανέρχεται σε **2,65** που σημαίνει πως για κάθε **€ 1,0** από την τουριστική δραστηριότητα, προξενείται έμμεση και προκαλούμενη πρόσθετη οικονομική δραστηριότητα **€ 1,65** και άρα, συνολικά, το ΑΕΠ αυξάνει κατά **€ 2,65.**

Συνεπώς ο πολλαπλασιαστής της τουριστικής δραστηριότητας κυμαίνεται μεταξύ **2,2** και **2,65.**

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Κατηγορία Δαπάνης	2014, € εκ.	2015, € εκ.
Δαπάνη Εισερχόμενων Τουριστών	€13.005	€13.686
Δαπάνη Τουριστών Κρουαζιέρας	388	447
Δαπάνη Εταιρειών Κρουαζιέρας	191	165
Αερομεταφορές	1.177	1.257
Θαλάσσιες Μεταφορές	151	136
Εγχώριος Τουρισμός	1.352	1.264
Επενδύσεις	615	615
Άμεση Επίπτωση Τουρισμού	€16.880	€17.571
ως % ΑΕΠ	9,5%	10,0%
πολλαπλασιαστής ΙΟΒΕ	2,2	2,2
Έμμεσο και Άμεσο Αποτέλεσμα	€37.136	€38.656
ως % ΑΕΠ	20,9%	22,0%
πολλαπλασιαστής ΚΕΠΕ	2,65	2,65
Έμμεσο και Άμεσο Αποτέλεσμα	€44.731	€46.562
ως % ΑΕΠ	25,1%	26,5%
ΑΕΠ	€177.941	€175.697

Πηγή: SETE Intelligence

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της ΕΛΣΤΑΤ, το ΑΕΠ της χώρας, σε τρέχουσες τιμές, το 2015 διαμορφώθηκε στα **€ 175.697** εκ. μειωμένο κατά **-1,3%** σε σύγκριση με το 2014 (€ 177.941 εκ.).

Συνοψίζοντας τα στοιχεία για τον τουρισμό που παραθέσαμε παραπάνω και συγκρίνοντάς τα και με το ΑΕΠ της χώρας προκύπτει η ακόλουθη εικόνα:

- η άμεση συμμετοχή του τουρισμού στη διαμόρφωση του ΑΕΠ ανήλθε στο **10,0%** ή σε περίπου **€ 17,6 δισ**.
- συνυπολογίζοντας και τα πολλαπλασιαστικά οφέλη, η συνολική συμμετοχή ανέρχεται μεταξύ € 38,7 και € 46,6 δισ., δηλαδή κυμάνθηκε μεταξύ **22,0%** του ΑΕΠ και **26,5%** του ΑΕΠ, καθιστώντας τον τουρισμό βασικό πυλώνα της Ελληνικής οικονομίας,
- σε αντίθεση με το ΑΕΠ που υποχώρησε κατά € 2,2 δισ., η δραστηριότητα του τουρισμού αυξήθηκε κατά **€ 691 εκ.** (άμεσα) ή περίπου **€ 1,5 / 1,8 δισ.** έμμεσα και άμεσα, αποτελώντας σημαντικό ανάχωμα στη επιδείνωση της κρίσης το 2015,
- περισσότερο από το **90,0%** του εισοδήματος της τουριστικής δραστηριότητας δημιουργείται από το εξωτερικό, αποτελεί δηλαδή ο τουρισμός σχεδόν αμιγώς εξαγωγική δραστηριότητα.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΗ ΑΝΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

Περιφέρεια	% κατανομή διανυκτερεύσεων ξενοδοχείων 2015	αναλογία άμεσης τουριστικής δαπάνης 2015 - σε € εκ.	ΑΕΠ Περιφέρειας 2014*- σε εκ.	άμεση συμβολή τουρισμού στο ΑΕΠ Περιφέρειας με στοιχεία 2014	κατά κεφαλήν ΑΕΠ 2014 - σε €
Κρήτη	27,5%	4.828	8.693	56%	13.773
Ν. Αιγαίο	24,5%	4.304	5.993	72%	17.899
Ιόνια Νησιά	10,9%	1.921	3.074	63%	14.826
Κεντ. Μακεδονία	10,7%	1.875	23.732	8%	12.500
Αττική	10,4%	1.830	86.001	2%	22.377
Πελοπόννησος	3,2%	567	7.674	7%	13.134
Θεσσαλία	2,6%	453	9.003	5%	12.237
Αν. Μακεδονία & Θράκη	2,3%	412	6.903	6%	11.366
Β. Αιγαίο	2,3%	404	2.560	16%	12.919
Δυτ. Ελλάδα	2,3%	398	8.250	5%	12.214
Στερεά Ελλάδα	1,7%	307	7.772	4%	13.917
Ήπειρος	1,2%	204	3.947	5%	11.606
Δυτ. Μακεδονία	0,4%	66	4.337	2%	15.624
Σύνολο Χώρας	100,0%	17.571	177.941	10%	16.336

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΤτΕ – Επεξεργασία SETE Intelligence
** Το ΑΕΠ των Περιφερειών είναι προσωρινό και υπόκειται σε αλλαγή*

Ελλείψει στοιχείων για την περιφερειακή κατανομή της τουριστικής δαπάνης, η εκτίμησή της γίνεται προσεγγιστικά, χρησιμοποιώντας ως δείκτη την περιφερειακή κατανομή των διανυκτερεύσεων.

Τα στοιχεία αυτά συγκρίνονται με τα τελευταία διαθέσιμα (2014) στοιχεία ΑΕΠ ανά περιφέρεια. Σημειώνουμε ότι, σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ (βλ. αν.), το ΑΕΠ του 2015 (για το οποίο δεν υπάρχουν στοιχεία ανά περιφέρεια) ήταν μειωμένο σε σχέση με το 2014 και άρα η σχετική σημασία του τουρισμού στις περιφερειακές οικονομίες είναι υψηλότερη από αυτήν που απεικονίζεται στον πίνακα.

Λόγω της προσεγγιστικής φύσης των στοιχείων του πίνακα και της σύγκρισης στοιχείων από διαφορετικές χρονιές (Δαπάνες και Διανυκτερεύσεις 2015 και Περιφερειακό ΑΕΠ 2014), η εικόνα που αναδεικνύει είναι κατά κύριο λόγο ενδεικτική.

Παρόλα αυτά είναι εντυπωσιακή η συμμετοχή του τουρισμού στην διαμόρφωση του ΑΕΠ της Κρήτης (55,5%), του Νοτίου Αιγαίου (71,8%) και των Ιόνιων Νήσων (62,5%). Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το γεγονός ότι –εξαιρούμενης της Αττικής - το Νότιο Αιγαίο, με κύρια οικονομική δραστηριότητα τον τουρισμό, έχει το υψηλότερο κατά κεφαλήν ΑΕΠ ενώ επίσης η Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά έχουν από τα υψηλότερα.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΠΛΗΡΩΜΩΝ

	2014 (εκ. €)	2015 (εκ. €)	% μεταβολή
Ισοζύγιο Αγαθών	-22.252	-17.231	*23%*
Ταξιδιωτικές Εισπράξεις (περ. κρουαζιέρα)	13.393	14.133	*6%*
ως % ελείμματος Ισοζυγίου Αγαθών	*60%*	*82%*	
Εκτίμηση Εσόδων από Μεταφορές	1.519	1.558	
Εξαγωγές Αγαθών	26.788	24.787	*-7%*
Εξαγωγές Αγαθών πλην Πλοίων και Καυσίμων	17.112	17.898	*5%*
Ταξιδιωτικές Εισπράξεις / Εξαγωγές Αγαθών	50%	57%	
Ταξιδιωτικές Εισπράξεις / Εξαγωγές Αγαθών πλην Πλοίων και Καυσίμων	78%	79%	

Πηγή: ΤτΕ – Επεξεργασία SETE Intelligence
** Τα στοιχεία εσόδων είναι προσωρινά και υπόκειται σε αλλαγή*

Ο τουρισμός αποτελεί μια από τις σημαντικότερες πηγές εσόδων της χώρας που εξισορροπούν το Ισοζύγιο πληρωμών. Η εικόνα αυτή απεικονίζεται στον ακόλουθο πίνακα, σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία της ΤτΕ [1].

Από τον παρακείμενο πίνακα προκύπτει η εξαιρετικά μεγάλη σημασία του τουρισμού και για την κάλυψη του ελλείμματος του ισοζυγίου αγαθών. Συγκεκριμένα για το 2015 **οι ταξιδιωτικές εισπράξεις κάλυψαν το 82,0% του ελλείμματος του ισοζυγίου αγαθών** (έναντι 60,0% το 2014). Μάλιστα αν συνυπολογιστούν και τα έσοδα αερομεταφορών, κρουαζιέρας κλπ. που η ΤτΕ υπολογίζει σε άλλους κωδικούς του ισοζυγίου πληρωμών, τότε η συμβολή του εισερχόμενου τουρισμού στην κάλυψη του ελλείμματος ισοζυγίου αγαθών φτάνει το **91,0%.**

Επίσης, εξαιρουμένων εξαγωγών καυσίμων και πλοίων, οι εισπράξεις από τον τουρισμό αντιπροσωπεύουν το **79,0%** των εισπράξεων από τις εξαγωγές όλων των άλλων προϊόντων (αγροτικά, βιομηχανικά, κλπ.) που εξάγει η χώρα.

Αν στις ταξιδιωτικές εισπράξεις συνυπολογισθούν και οι εισπράξεις από αερομεταφορές και θαλάσσιες μεταφορές από τον εισαγόμενο τουρισμό, τότε το σύνολο είναι σχεδόν ίσο με το **88,0%** του συνόλου των εισπράξεων από τις εξαγωγές κάθε μορφής αγαθών που κάνει η χώρα πλην πλοίων και καυσίμων.

[1] Σημείωση: το 2015 η ΤτΕ τροποποίησε την μεθοδολογία υπολογισμού των μεγεθών του Ισοζυγίου Πληρωμών (βλ. εδώ)

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Εξέλιξη απασχόλησης για τα έτη 2014-2015 (σε χιλ.)								
	2014				2015			
	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3	Q4
Σύνολο	3.484	3.539	3.587	3.535	3.504	3.626	3.671	3.642
% μεταβολή					*0,6%*	*2,4%*	*2,3%*	*3,0%*
Καταλύματα-Εστίαση	249	302	337	301	277	334	365	327
% μεταβολή					*11,1%*	*10,4%*	*8,4%*	*8,7%*

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού ΕΛΣΤΑΤ – Επεξεργασία SETE Intelligence

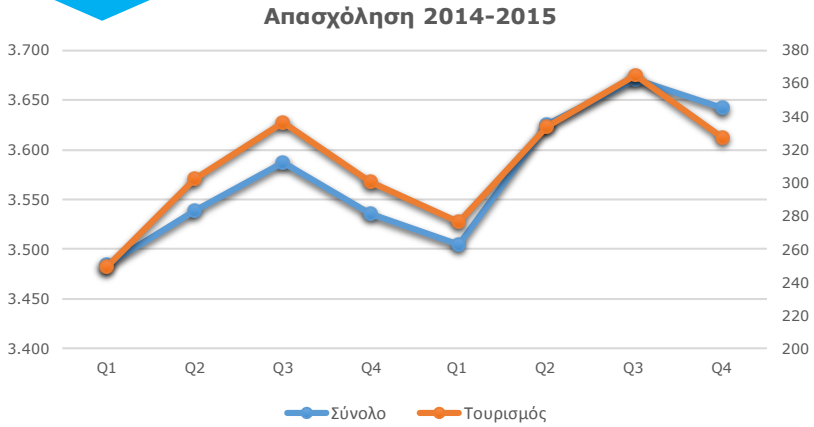

Ο τουρισμός, εκτός από την μεγάλη συμβολή του στο ΑΕΠ της χώρας έχει μεγάλη συμβολή και στην απασχόληση και, τα τελευταία χρόνια – όπως φαίνεται και από τα ακόλουθα στοιχεία που αποτυπώνουν την συνολική και την απασχόληση στους κλάδους καταλυμάτων και εστίασης, έχει συμβάλει σημαντικά στην μείωση της ανεργίας.

Όπως ήδη αναφέρθηκε (βλ. πίνακα στην σελ. 11 με στοιχεία ΙΟΒΕ (2012)), τα καταλύματα και η εστίαση αντιπροσωπεύουν το 63,3% της τουριστικής δαπάνης στην Ελλάδα.

Αν αντίστοιχη είναι και η συμβολή των δύο αυτών κλάδων στην απασχόληση σε δραστηριότητες που σχετίζονται με τον τουρισμό, μπορούμε να συνάγουμε ότι το σύνολο της απασχόλησης που δημιούργησε ο τουρισμός κατά την αιχμή (Q3) του 2015 εκτιμάται σε **577 χιλιάδες εργαζόμενους ή το 15,0% της συνολικής απασχόλησης.** Αν συνυπολογισθούν, με πολλαπλασιαστή αντίστοιχο του ΑΕΠ (2,2 ή 2,65), τότε η συνολική απασχόληση (άμεση και έμμεση) που δημιουργεί ο τουρισμός ανέρχεται στο 33,0% έως 39,0% του συνόλου.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, ο τουρισμός το 2015:

- **συνέβαλε άμεσα** στη δημιουργία του 10,0% του ΑΕΠ της χώρας, ενώ η άμεση και έμμεση συμβολή του εκτιμάται σε 22,0% έως 26,5%, επιβεβαιώνοντας την κοινή ρήση ότι αποτελεί την «βαριά βιομηχανία» της χώρας,

- **αποτελεί την ατμομηχανή της ελληνικής οικονομίας**, αφού το 2015 παρουσίασε αύξηση εσόδων από το εξωτερικό κατά 5,2% ή € 680 εκ. ενώ η συνολική αύξηση της δραστηριότητας εκτιμάται σε € 691 (από € 16.880 εκ. άμεσης συνεισφοράς στο ΑΕΠ το 2014 σε € 17.571 εκ. το 2015). Την ίδια περίοδο, το συνολικό ΑΕΠ εκτιμάται ότι μειώθηκε κατά € 2,24 δισ. σε ονομαστικούς όρους και κατά 0,2% περίπου σε πραγματικούς,

- από κάθε **€ 1,0 τουριστικής δραστηριότητας, δημιουργείται επιπλέον € 1,2** έως 1,65 πρόσθετης οικονομικής δραστηριότητας. Ως αποτέλεσμα για κάθε € 1,0 τουριστικού εσόδου, το ΑΕΠ της χώρας αυξάνεται κατά € 2,2 έως 2,65, δηλαδή ο τουρισμός είναι ένας κλάδος με μεγάλη διάχυση ωφελειών στην οικονομία,

- για 3 νησιωτικές Περιφέρειες (Κρήτη, Νότιο Αιγαίο, Ιόνιο) **συνεισφέρει άμεσα στη δημιουργία άνω του 50,0% του ΑΕΠ των Περιφερειών** αυτών. Οι Περιφέρειες αυτές έχουν από τα υψηλότερα κατά κεφαλήν ΑΕΠ στη χώρα, υποστηρίζοντας την άποψη ότι ο τουρισμός οδηγεί σε βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των περιοχών στις οποίες αναπτύσσεται,

- **συμβάλλει άμεσα στο 15,0% της απασχόλησης** και συνολικά (άμεσα και έμμεσα) μεταξύ 33,0% και 39,0% ενώ αποτέλεσε και βασικό μοχλό μείωσης της ανεργίας,

- **κάλυψε με τις ταξιδιωτικές εισπράξεις το 82,0% του ελλείμματος** του εμπορικού ισοζυγίου. Οι εισπράξεις αυτές ισούνται με το 79,0% των εισπράξεων από τις εξαγωγές όλων των άλλων προϊόντων που εξάγει η χώρα, εξαιρουμένων των εισπράξεων από εξαγωγή πλοίων και καυσίμων.

- αν στις ταξιδιωτικές εισπράξεις συνυπολογισθούν και οι εισπράξεις από αερομεταφορές και θαλάσσιες μεταφορές από τον εισαγόμενο τουρισμό, τότε το **σύνολο ισούται με το 88,0% των εισπράξεων** από τις εξαγωγές όλων των άλλων προϊόντων πλην πλοίων και καυσίμων.

Είναι προφανής από τα παραπάνω αφενός η σπουδαιότητα του τουρισμού για την ελληνική οικονομία και αφετέρου ο δυναμισμός του κλάδου.

Ο δυναμισμός αυτός αποτελεί την αφετηρία στην οποία πρέπει να βασιστούν οι πολιτικές που θα αντιμετωπίσουν τη σημαντικότερη αδυναμία του τουρισμού της χώρας που δεν είναι άλλη από την εποχικότητα (περίπου το 55,0% των αφίξεων και το 62,0% των εσόδων πραγματοποιούνται στο 3ο τρίμηνο και μόλις το 8,0% των αφίξεων και το 3,0% των εσόδων στο 1ο τρίμηνο). Δηλαδή, η αντιμετώπιση της εποχικότητας δεν μπορεί παρά να γίνει με την συμπλήρωση και τον εμπλουτισμό του βασικού προϊόντος «Ήλιος και Θάλασσα», που άλλωστε αποτελεί και το κυρίαρχο «τουριστικό προϊόν» σε όλη την Ευρώπη, και όχι με την καταπολέμησή του.

Πηγές

- Ελληνική Στατιστική Αρχή, ΕΓΧΩΡΙΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ , ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ , ΑΦΙΞΕΙΣ , ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ
- Τράπεζα της Ελλάδος, http://www.bankofgreece.gr/Pages/el/Statistics/externalsector/balance/travelling.aspx
- Υπηρεσία Πολιτικής Αεροπορίας, http://www.hcaa.gr/profile/statistics/
- Cruise Line Industry Association
- Σύνδεσμος Επιχειρήσεων Επιβατηγού Ναυτιλίας
- Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ)
- Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΞΕΕ)
- Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (ΕΟΤ)
- ΙΟΒΕ (2012), Η επίδραση του τουρισμού στην ελληνική οικονομία
- ΚΕΠΕ (2014), Οικονομικές Εξελίξεις, Τεύχος 24, Ιούνιος 2014
- Άρης Ίκκος (2015), Η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία το 2014 (ΙΝΣΕΤΕ)
- G.P. Wild (international) Limited and Business Research & Economic Advisors (BREA) (2007) Contribution of Cruise Tourism to the Economies of Europe”
- CTM (2015), «Κατευθυντήριες γραμμές για την ανάπτυξη της κρουαζιέρας στην Ελλάδα» (ΙΝΣΕΤΕ)
- CLIA (2016), Contribution of Cruise Tourism to the Economies of Europe 2015

Η παρούσα μελέτη υλοποιήθηκε από το ΙΝΣΕΤΕ στο πλαίσιο της Πράξης: «Ενίσχυση της θεσμικής και επιχειρησιακής ικανότητας του ΣΕΤΕ» με κωδικό MIS 5000993, η οποία εντάσσεται στο **Επιχειρησιακό Πρόγραμμα "Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού Εκπαίδευση & Δια Βίου Μάθηση ΕΣΠΑ 2014-2020"**
και συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ).

SETE INSETE

www.sete.gr www.insete.gr